

11. **Τελολογία καὶ θεωρία τῆς ἐνοράσεως.**—Τέλος ἐπιθυμῶ ἐντόνως νὰ ἐξάρω ὅτι οὐδαμῶς ἀντιφάσκουσι πρὸς ἀλλήλας ἢ ἀνωτέρω ἐκτεθεισά θεωρία καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἐνοράσεως¹). Κατὰ τὴν τελολογικὴν ἐκδοχὴν ὁ ἔσχατος λόγος τῶν ἠθικῶν διακρίσεων ζητητέος ἐν τοῖς ἀποτελέσμασιν, ἅτινα αἱ πράξεις φύσει τείνουσι νὰ παραγάγωσιν, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ ἠθικότης ἐπιτελεῖ σκοπὸν, εἶναι μέσον πρὸς τι τέλος καὶ τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς ὀφείλει εἰς τὴν ἐξ ἑαυτῆς ὠφέλειαν. Ἡ δὲ διδασκαλία τῆς ἐνοράσεως παραδέχεται ὅτι ἡ ἠθικότης εἶναι ἐνορατικὴ, ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἐγκεχαραγμένος ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι δηλ. δὲν ἐπιτίθεται αὐτῷ ἐξωθεν, ἀλλὰ πηγάζει ἀπὸ τῆς ἐσωτάτης οὐσίας αὐτοῦ.

Ἄλλ' αἱ δύο αὗται θεωρίαι οὐδαμῶς ἀντίκεινται πρὸς ἀλλήλας, ὡς πλεονάκις ἐλέχθη, ἀλλὰ δύνανται εὐχερῶς νὰ συναρμολογῶνται. Πρῶτον μὲν ὁ ὑπὸ τῆς ἠθικότητος πραγματοποιούμενος

μον οὐ μόνον δὲν εἶναι ἄθεος διδασκαλία, ἀλλ' εἶναι ἡ πάσης ἄλλης θρησκευτικωτέρα. Ἄν δέ τις νομίζῃ ὅτι ἡ ὠφελιμοκρατικὴ διδασκαλία δὲν ἀποδέχεται τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν, θεῖαν βούλησιν ὡς τὸν ὑπέρτατον νόμον τῆς ἠθικῆς, ἀποκρίνομαι ὅτι ὁ ὠφελιμοκρατικὸς ὁ πιστεύων εἰς τὸ πανάγαθον καὶ πάνσοφον τοῦ θεοῦ κατ' ἀνάγκην πιστεύει ὅτι πᾶν, ὅπερ ὁ θεὸς ἐθεώρησε κατὰλληλον περὶ τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἠθικῆς νὰ ἀποκαλύψῃ, ὀφείλει τὰ μάλιστα νὰ ἐκπληροῖ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ὠφελίμου. Ἄλλ' ἄλλοι πάλιν ὠφελιμολόγοι ἐνόμισαν ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀποκάλυψις ἐπέδωξε σκοπὸν τινα, ὅτι εἶναι ἐπιτηδεῖα μᾶλλον νὰ διαμορφῶι τῶν ἀνθρώπων τὰς καρδίας καὶ διανοίας πληροῦσα πνεύματος καθιστῶντος τούτους ἱκανοὺς ἀφ' ἑαυτῶν νὰ εὐρίσκωσι τὸ δίκαιον καὶ ποιῶντος αὐτοὺς προθύμους, ἀφ' οὗ εὐρωσι τοῦτο, νὰ ἐπιτελῶσι, καὶ οὐχὶ νὰ λέγῃ εἰς αὐτοὺς, πλὴν μόνον κατὰ γενικὸν ὅλως τρόπον, τί εἶναι δίκαιον, καὶ ὅτι ἔχομεν χρεῖαν ἠθικῆς διδασκαλίας, ἣν ὀφείλομεν ἐπιμελῶς νὰ κολουθῶμεν, ὅπως ἐρμηνεύωμεν ἡμῖν αὐτοῖς τὴν βούλησιν τοῦ θεοῦ. Ἐὰν ἡ γνώμη αὕτη εἶναι ὀρθή ἢ μή, εἶναι περιττὸν ἐνταῦθα νὰ ἐξετασθῇ, ἀφοῦ καὶ εἰς τὸν ὠφελιμοκρατικὸν καὶ εἰς πάντα ἄλλον εἶναι φανερόν, ὅτι πᾶν, ὅπερ στηρίζει τὴν θρησκείαν, εἴτε τὴν φυσικὴν εἴτε τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως, δύναται νὰ ὠφελῇ τὴν ἠθικὴν ἔρευναν. Δύναται οὗτος τόσο δικαίως νὰ μεταχειρίζηται αὐτὴν ὡς θεῖαν μαρτυρίαν ὑπὲρ τοῦ ὠφελίμου ἢ βλαβεροῦ πράξεώς τινος, ὅσον ἄλλος τις δύναται νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὴν πρὸς ἀπόδειξιν ὑπερβατικοῦ τινος νόμου οὐδεμίαν ἔχοντος σχέσιν πρὸς τὸ ὠφέλιμον ἢ πρὸς τὴν εὐτυχίαν».

1) Πρὸς κεφ. IV, § 7 σημ.

σκοπὸς εἶναι ἀπολύτως βουλευτὸς καὶ διωκτὸς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Πράξις τις εἶναι δικαία, διότι ἐπιδρῶσα ἐπὶ τὸν ἄνθρωπον παράγει ἀποτέλεσμα τι καὶ ἐπὶ τέλος ἢ ἀνθρωπότης ἐπιδοκιμάζει τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο¹⁾. Τὸν ἔσχατον λόγον τῆς πράξεως δυνάμεθα νὰ εἴρωμεν μόνον ἐν τῇ ἐπὶ τὸν ἄνθρωπον ἐπιδράσει αὐτῆς. Εἶναι ἀγαθὴ, διότι ὁ ἄνθρωπος ὁμολογεῖ αὐτὴν ἀγαθὴν, διότι τοιαύτη εἶναι ἡ φυσικὴ αὐτοῦ σύστασις, ὥστε νὰναγκάζεται νὰ ὁμολογήῃ αὐτὴν ἀγαθὴν. Ἔχει δὲ πῶς δίκαιον ὁ Κάντιος λέγων ὅτι οὐδὲν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἀγαθὸν πλὴν ἀγαθῆς βουλήσεως καὶ ὅτι ἀγαθὴ βούλησις εἶναι ἀγαθὴ ἀπλῶς ἕνεκα τοῦ βούλεσθαι αὐτῆς. Τὸ μέγιστον ἀγαθόν, ἢ ὁ ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου πραγματούμενος σκοπὸς εἶναι ἀπόλυτον ἀγαθόν, ἀγαθὸν ἀπολύτως αἰρετὸν ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, ἀγαθὸν περὶ οὗ οὐδεὶς ἄλλος λόγος δύναται νὰ εὑρεθῇ, οὗ ἡ ἀγαθότης ἐνυπάρχει ἐν αὐτῷ τούτῳ. Μερικὴ τις πράξις εἶναι ἀγαθὴ ἕνεκα τοῦ τέλους, ὅπερ τείνει νὰ πραγματοποιήσῃ, ἀλλὰ τὸ τέλος εἶναι ἀγαθὸν ἰαθ' ἑαυτό, ἀγαθόν, διότι ὁ ἄνθρωπος βούλεται αὐτό. Κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν ὑπάρχει ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ κατηγορικὴ προτακτικὴ, προτακτικὴ ἥτις δὲν εἶναι πλέον ὑποθετικὴ, ἀλλ' ἐνυπόθετος καὶ ἀπόλυτος²⁾. Κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην καὶ ἡ ἠθικὴ εἶναι εἰς τὸν ἄνθρωπον οἰκοθεν ἐπιτεθημένη παρ' αὐτοῦ οὗτου : εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς ἐσωτάτης αὐτοῦ οὐσίας.

Δεύτερον δὲ δυνάμεθα καὶ πάλιν νὰ εἴπωμεν ὅτι πράξις τις εἶναι ἀγαθὴ ἢ κακὴ, διότι ἡ συνείδησις ἀποφαίνεται οὕτω περὶ αὐτῆς³⁾. Ὁ πράττων ἐκτιμᾷ, καθὼς ἐκτιμᾷ, διότι ἡ παρατήρησις τῆς πράξεως ἀσκεῖ ροπὴν τινα ἐπὶ τὴν συνείδησιν αὐτοῦ, διότι ἐπεκτείνει τινὰ συναισθήματα ἐν αὐτῷ, διότι ἡ συνείδησις ἐξαγγέλλει κρίσιν τινὰ περὶ αὐτῆς. Ἀλλὰ τοῦτο οὐδαμῶς ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἀρχὴν, ὅτι τῆς πράξεως τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τὸ τελειῶν κριτήριον τῆς ἠθικῆς ἀξίας αὐτῆς. Ὁ θιασώτης τῆς θεω-

1) Πρβλ. κεφ. V, § 8, § 9 (γ).

2) Πρβλ. κ. φ. V, § 2, καὶ κεφ. II, § 7 (1).

3) Πρβλ. κεφ. V, § 1,

μίας τῆς ἐνοράσεως ὀφείλει νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι αἱ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐπιδοκιμαζόμεναι πράξεις παράγουσιν ἀγαθὰ ἀποτελέσματα ἢ ἐπιτελοῦσι τὸ μέγιστον ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅτι ἔργον αὐτῆς εἶναι νὰ βοηθῇ τοὺς ἀνθρώπους πρὸς ἔφικιν τοῦ ἑαυτῶν τέλους. Ὁ δὲ θεολογικὸς ὁπαδὸς τῆς ἐνοράσεως ὀφείλει νὰ παραδεχθῇ ὅτι ἡ συνείδησις τοὺς ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐπιταττομένους τρόπους τοῦ πράττειν ἐπαινεῖ διὰ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν, ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι τοῦ θεοῦ ὁ ἀντιπρόσωπος ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ καρδίᾳ, τεταγμένη ἐνταῦθα, ὅπως ὀπουργῇ εἰς τὸν σκοπὸν, ὃν ὁ Δημιουργὸς διώκει χάριν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἡ συνείδησις ὑποτίθεται ὅτι ὑπηρετεῖ εἰς σκοπὸν τινα, ὅτι ἐκπληροῖ τι ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι παράγει ἀποτελέσματα· εἰ δὲ μή, διὰ τί θὰ ὑπῆρχεν; Ἐν τούτῳ οὐδαμῶς τῷ ὄντι διίστανται πρὸς ἀλλήλους ὁ ἐνορῶν καὶ ὁ τελολογικὸς. Ἀμφότεροι δύνανται νὰ συμφωνῶσιν, ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι μέσον, ἥτοι τὸ δι' οὗ τέλος τι πραγματοποιῆται, καὶ ὅτι τὸ τέλος τοῦτο κατὰ τινα τρόπον ἐρμηνεύει τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς. Τὸ δὲ περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ γενέσεως τῆς συνειδήσεως ζήτημα οὐδεμίαν εἶναι χρεια νὰ σχετισθῇ πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην οὐδὲ νὰ ἔχῃ τινὰ ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτήν. Ὁ τελολογικὸς δύναται νὰ πιστεύῃ ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι σύμφυτος ἢ ἐπιγέννημα τῆς ἐμπειρίας, ἢ ὅτι περιέχει καὶ ἐκ τῶν προτέρων καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων στοιχεῖα, χωρὶς νὰ αντιφάσκη πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γενικὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ ἠθικότης ἐν τῷ κόσμῳ χρησιμεύει εἰς σκοπὸν τινα, ὁ δὲ σκοπὸς οὗτος εἶναι ὁ ἔσχατος λόγος αὐτῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ VI.

ΘΕΩΡΙΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΜΕΓΙΣΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ: Ἡ ἨΘΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ¹⁾

1. **Ὁ ἠθικὸς κανὼν καὶ τὸ μέγιστον ἀγαθόν.**—Ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ συνηγάγομεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ τῶν πράξεων ἀποτελέσματα συνιστῶσι τὸν ἔσχατον λόγον τῶν ἠθικῶν διακρίσεων. Αἱ πράξεις εἶναι ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει δίκαιαι ἢ ἀδίκαι, ἀγαθαὶ ἢ κακαί, ἕνεκα τοῦ τέλους ἢ τοῦ σκοποῦ, ὃν τείνουσι νὰ πραγματώσωσιν. Ἐπειράθημεν δὲ νὰ καταδειξώμεν τί τοῦτο σημαίνει καὶ τί οὐχί. Ἀλλὰ νῦν ἀναφέρεται τὸ ζήτημα: τί εἶναι τὸ τέλος τοῦτο ἢ ὁ σκοπός, οὗτινος στοχάζονται αἱ ἀνθρώπιναί πράξεις; Ἡ ἀνθρωπότης ἐπιτάττει ἐν τοῖς ἐαυτῆς ἠθικοῖς νόμοις τρόπους τινὰς διαγωγῆς καὶ ἀπαιτεῖ ἐπιμόνως τὴν ἐπιτέλειαν αὐτῶν. Ὅθεν ὁ διὰ τούτων πραγματοποιούμενος σκοπὸς ὀφείλει νὰ παριστᾷ πᾶν ὅ,τι τὸ γένος τελικῶς ποθεῖ καὶ ἐπιδοκιμάζει ὀφείλει ὀπωσοῦν νὰ παριστᾷ τὸ ἰδεῶδες τοῦ γένους ἢ ἀγαθόν τι. Τὸ γένος βούλεται καὶ ἐπιδοκιμάζει τοὺς ἐν τῷ ἠθικῷ νόμῳ περιεχομένους τρόπους τοῦ πράττειν ἕνεκα τοῦ ὑπὸ τοῦ νόμου τούτου πραγματοποιήσαντος σκοποῦ, βούλεται δὲ καὶ ἐπιδοκιμάζει τὸν σκοπὸν τοῦτον ἕνεκα αὐτοῦ τούτου τοῦ σκοποῦ. Ὁ τελικὸς σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι τι ἀπολύτως βουλευτόν, ἄλλως θὰ ἦτο οὐχὶ σκοπός, ἀλλὰ μέσον. Τὸ ἀρχῆθεν λοιπὸν διατυπωθὲν ζήτημα ἡμῶν: τίς ὁ λόγος τῶν ἠθικῶν διακρίσεων, δύναται νὰ αναχθῆ εἰς τὸδε: τίς εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς ἢ τί τὸ μέγιστον ἀγαθόν, τὸ

1) Πρβλ. βιβλιογραφίαν ἐν κεφ. II.

summum bonum; τί εἶναι τὸ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπιζητούμενον, τί τὸ μάλιστα πάντων ἐπαινούμενον, τί τὸ ἰδεῶδες αὐτῶν;

2. *Ἡ παρ' Ἑλλήσι διατύπωσις τοῦ προβλήματος.*—Ὄτῳ διατυποῦσι τὸ πρόβλημα οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Δὲν ἀναλύουσι, καθὼς ἡμεῖς, τὰ ἠθικὰ γεγονότα, ὅπως ἐξιχνεύωσι τὰς εἰς ταῦτα ὑποκειμένας ἀρχάς, ἀλλ' ἀπλῶς ἐρευνῶσι τὴν φύσιν τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ. «Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα ἐπιστημονικὴ ἐρευνα,» λέγει ὁ Ἄριστοτέλης ἀρχόμενος τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, «ὁμοίως δὲ καὶ πᾶσα πρακτικὴ διαγωγή καὶ προαίρεσις φαίνεται ὅτι ἐπιδιώκει ἀγαθόν τι· διὸ ἐπιτυχῶς ὤρισαν τὸ ἀγαθὸν ὡς τὸ τέλος, εἰς ὃ τὰ πάντα τείνουσιν. Ἄλλ' εἶναι φανερὰ διαφορὰ τις τῶν τελῶν ἀπ' ἀλλήλων. Διότι τὸ τέλος ἄλλοτε μὲν εἶναι αὐτὴ ἢ ἐνέργεια, ἄλλοτε δὲ παρὰ τὴν ἐνέργειαν καὶ τι δι' αὐτῆς παραγόμενον ἀποτελεσμα. Ὅπου δὲ παρὰ τὰς πράξεις ἐπιδιώκονται τέλη τινά, ἐκεῖ φυσικῶ τῷ λόγῳ τὰ προκύπτοντα ἀποτελέσματα ἔχουσι μείζονα ἀξίαν ἢ αἱ ἐνέργειαι. Ἐπειδὴ δὲ ὑπάρχουσι πολλοὶ τρόποι τοῦ πράττειν καὶ πολλαὶ τέχναι καὶ ἐπιστήμαι, ἔπεται ὅτι καὶ τὰ τέλη εἶναι πολλὰ· οὕτω τῆς μὲν ἰατρικῆς τέλος εἶναι ἡ ὑγεία, τῆς δὲ ναυπηγικῆς τὸ πλοῖον, τῆς δὲ οἰκονομικῆς ὁ πλοῦτος»¹).

«Ποῖον λοιπὸν εἶναι τὸ ἴδιον ἀγαθὸν ἐκάστης πράξεως καὶ τέχνης; Οὐχὶ ἐκεῖνο, οὗ χάριν τὰ λοιπὰ πράττονται; Τοῦτο δὲ εἶναι ἐν μὲν τῇ ἰατρικῇ ἢ ὑγεία, ἐν δὲ τῇ στρατηγικῇ ἢ νίκη, ἐν δὲ τῇ οἰκοδομικῇ ἢ οἰκία, ἐν ἄλλῃ δὲ τέχνῃ ἄλλο. Καὶ ἐν πάτῃ καθ' ὅλου πράξει καὶ προαιρέσει ἀγαθὸν εἶναι τὸ τέλος ἢ ὁ σκοπός· διότι τούτου ἕνεκα τὰ λοιπὰ πάντα πράττονται. Ὅθεν ἐὰν ἐν τι τέλος πάντων τῶν τρόπων τοῦ πράττειν εἶναι, τοῦτο θὰ ἦτο τὸ ὑπὸ πάσης πράξεως ἐπιδιωκόμενον ἀγαθόν, ἐὰν δὲ περισσότερα, ταῦτα..... Ἐπειδὴ δὲ περισσότερα φαίνονται τὰ τέλη, ἐκ τούτων δὲ τινά, οἷον πλοῦτον, ἀλόους καὶ ἐν γένει τὰ ὄργανα, αἰρούμεθα χάριν ἄλλων, πρόδηλον ὅτι δὲν εἶναι πάντα τὰ τέλη ταῦτα τέλεια· ἀλλὰ τὸ ἄριστον εἶναι προφανῶς τέλειόν τι.

1) Βιβλ. Α, 1094α κέ.

Ἐάν λοιπὸν ἐν τι μόνον ὑπάρχει τέλειον, τοῦτο ἤθελεν εἶναι τὸ διὰ τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης ζητούμενον, ἐάν δὲ περισσότερα, τὸ τελειότατον ἐκ τούτων. Ἐκεῖνο δέ, ὅπερ εἶναι καθ' ἑαυτὸ διωκτόν, λέγομεν ὅτι εἶναι τελειότερον ἐν συγκρίσει πρὸς ἐκεῖνο, ὅπερ χάριν ἄλλου εἶναι διωκτόν, καὶ τὸ μηδέποτε χάριν ἄλλου αἰρετὸν λέγομεν ὅτι εἶναι τελειότερον ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ καὶ καθ' ἑαυτὰ καὶ χάριν ἄλλου αἰρετά, καὶ ἀπολύτως τέλειον λέγομεν τὸ πάντοτε καθ' ἑαυτὸ καὶ μηδέποτε χάριν ἄλλου αἰρετόν»¹⁾.

Ἄς ἴδωμεν πῶς ἐν τῷ παρελθόντι ἐπειράθησαν νὰ λύσωσι τὸ περὶ τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ ζήτημα.

Τοῦ ζητήματος προτείνονται συνήθως δύο λύσεις: (1) Κατὰ μὲν τὴν μίαν τῶν σχολῶν ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ μέγιστον ἀγαθόν, ὁ τελικὸς σκοπός, τὸ τελειότατον τέλος· (2) κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν τὸ μέγιστον ἀγαθόν εἶναι ἡ ἐνέργεια, ἡ τοῦ βίου σωτηρία, ἡ τελείωσις, ὁ λόγος. Θὰ ἐξετάσωμεν ἐν τοῖς ἐπομένοις τὰς ποικίλας θεωρίας, περιλαμβάνοντες αὐτὰς ἐν ταῖς γενικαῖς προσηγόροιαις «τῆς ἡδονικῆς διδασκαλίας» καὶ «τῆς ἐνεργητικῆς διδασκαλίας»²⁾.

3. **Οἱ Κυρηναῖοι.**—Ἄριστιππος ὁ Κυρηναῖος, ἀκμάσας κατὰ τὴν τετάρτην π.Χ. ἑκατονταετηρίδα, ὁ ἰδρυτὴς τῆς Κυρηναϊκῆς σχολῆς,³⁾ τὴν ἡδονὴν νομίζει ὡς τοῦ βίου τὸν τελικὸν σκοπόν, διότι εἶναι εὐδοκητὴ πᾶσι ζώοις. «Πίστιν δὲ εἶναι τοῦ τέλους εἶναι τὴν ἡδονὴν τὸ ἀπροαιρέτως ἡμᾶς ἐκ παίδων φκείωσθαι πρὸς αὐτὴν καὶ τυχόντας αὐτῆς μηθὲν ἐπιζητεῖν· μηθὲν τε

1) Βιβλ. Α, κεφ. 5 (1097 13 κέ).

2) Πρὸβλ. κεφ. IV. § 6.

3) Πρὸβλ. Διογένη Λαέρτιον, Περὶ βίων, δογμάτων καὶ ἀποφθεγμάτων τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων, βιβλ. II. Σέξτον Ἐμπειρικόν. Πρὸς λογικούς, βιβλ. VII, 191—192. Ritter—Preller, *Historia Philosophiae Graecae*, σελ. 207 κέ. Mullach, *Fragmenta* II. 397 κέ., τὰς ἱστορίας τῆς ἠθικῆς (κεφ. II), ἰδίᾳ δὲ τὸν Paulsen, Seth, Sidgwick, Hyslop, Lecky, κεφ. I. Πληρυστέραν βιβλιογραφίαν περὶ τῶν ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ μνημονευομένων σοφῶν ὄρα ἐν τοῖς ἐγχειριδίοις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας.

οὕτω φεύγειν, ὡς τὴν ἐναντίαν αὐτῇ ἀλγηδόνα». Ἡδονὴν δὲ νοεῖ οὕτως τὴν θετικὴν παραυτίκα ἀπόλαυσιν (*ἡδονὴν ἐν κινήσει*), οὐχὶ τὴν καταστηματικὴν ἡδονήν, τὴν ἐπ' ἀναιρέσει ἀλγηδόνων καὶ οἷον ἀνοχλησίαν, οὐχὶ διαρκῆ τινα κατάστασιν εὐδαιμονίας. Τὸ κύριον ἀγαθὸν εἶναι ἡ κατὰ μέρος ἡδονή. Μόνον τὸ παρὸν ἀνήκει εἰς ἡμᾶς, τὸ παρελθὸν οἴχεται καὶ τὸ μέλλον ἄδηλον. Λοιπὸν «*carpe diem*», «δρέπε τὰ ῥόδα, ἐφ' ὅσον δύνασαι», «τρῶγε πῖνε, εὐθύμει, διότι αὔριον ἀποθνήσκεις».

Ἄλλὰ πότερον ἢ ἡδονὴ ὀφείλει νὰ εἶναι σωματικὴ ἢ ψυχικὴ; Βεβαίως αἱ σωματικαὶ ἡδοναὶ εἶναι ἀμείνους τῶν ψυχικῶν καὶ αἱ σωματικαὶ ὀχλήσεις χεῖρους τῶν ψυχικῶν. Προσέτι πᾶν εὐάρεστον συναίσθημα (*ἡδυπάθεια*), εἴτε ὕλικὸν εἴτε πνευματικόν, εἶναι ἡδονή, πᾶσα δὲ ἡδονὴ ὡς τοιαύτη εἶναι ἀγαθόν. Ἄλλ' ἡδοναὶ τινες παρέχονται ἀντὶ πολλοῦ πόνου, ὥστε εἶναι ψευκταί. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ποιῆται χρῆσιν τῆς κρίσεως αὐτοῦ, νὰ εἶναι φρόνιμος ἐν τῇ αἵρέσει τῶν ἡδονῶν αὐτοῦ. «Τὸ κρατεῖν καὶ μὴ ἤττασθαι ἡδονῶν» λέγει ὁ Ἀριστιππος, «ἄριστον, οὐ τὸ μὴ χρῆσθαι».

Ὁ δὲ Θεόδωρος, ὀπαδὸς τῆς αὐτῆς σχολῆς, ἀποφαίνεται ὅτι, μὴ δυνάμενοι πάντοτε νὰ ἡδῶμεθα, ὀφείλομεν νὰ ἐπιζητῶμεν παιδρᾶν τινα ψυχικὴν κατάστασιν (*χαρᾶν*). Ἡ φρόνησις δὲ θὰ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν νὰ αἰρήσῃ τὸ ἡδὺ καὶ νὰ φεύγῃ τὸ λυπηρόν. Ἡ μὲν ἄρα ἡδονὴ εἶναι τὸ τέλος, ἡ δὲ φρόνησις τὸ μέσον πρὸς κτήσιν τῶν μεγίστων ἡδονῶν ἐν τῷ βίῳ.

Ὁ δὲ Ἠγησίας ὁ πεισιθάνατος ἐπικληθεὶς, ὁ ἀπαισιόδοξος, ὁμολογεῖ μὲν ὅτι πάντες ὀρεγόμεθα τοῦ εὐδαιμονεῖν, ἀλλὰ νομίζει ὅτι τελεία εὐδαιμονία εἶναι ἀνύπαρκτος. Ὅθεν τὸ μέγιστον ἀγαθὸν εἶναι τὸ μὴ ἐπιπόνως ζῆν μηδὲ λυπηρῶς, καὶ τοῦ τέλους τούτου ἐφικνοῦνται μάλιστα οἱ ἀδιαφορήσαντες περὶ τὰ ποιητικὰ τῆς ἡδονῆς. Τῷ ὄντι δ' ὁ θάνατος εἶναι αἰρετώτερος τῆς ζωῆς ὡς ἀπαλλάττων ἡμᾶς τῆς λύπης²⁾. Καὶ ὁ Ἀννίκερις τὴν

1) Διογ. Λαέρτιον, βιβλ. II, 88.

2) Πρὸς Κικέρωνα, Tusc. I, 34, 83.

ἡδονὴν νομίζει μέγιστον ἀγαθὸν καὶ τὴν ἀηδονίαν κακόν. Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος ἔχει καὶ φυσικὰ συναισθήματα εὐνοίας καὶ ἀγάπης, ὥστε ὀφείλει ἑκὼν νὰ στερῆ ἑαυτὸν τῆς ἡδονῆς διὰ τὴν πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τοὺς φίλους στοργήν.

4. Ἐπίκουρος — Καὶ ἂν τὸν Ἐπίκουρον,¹⁾ τὸν μεταγενέστερον ὑπέρμαχον τῆς ἡδονικῆς διδασκαλίας, ἡ μὲν ἡδονὴ εἶναι τὸ μέγιστον ἀγαθόν, ἡ δὲ ἀλγηδὼν τὸ μέγιστον κακόν, οὐχὶ ὁμοίως ἡ θετικὴ ἢ ἐνεργητικὴ ἡδονὴ τῶν Κυρηναϊκῶν, ἡ κινήτικὴ ἡδονὴ, ἀλλ' ἡ καταστασιατικὴ ἢ τοι ἢ ἡρεμοῦσα ἡδονή, ἢ τὸ ἀταραξία καὶ ἡ ἀπονία. Αἱ ἡδοναὶ αὗται, ὡς ὁ Ἐπίκουρος καλεῖ ψυχικᾶς, εἶναι μείζους τῶν τοῦ σώματος, ὅπως αἱ τῆς ψυχῆς ἀλγηδόνες εἶναι χείρους τῶν σωματικῶν. Διότι ἡ μὲν σὰρξ διὰ τὸ παρὸν μόνον χεῖμάζει, τ.ἔ. εὐαίσθηται μόνον πρὸς τὴν παροῦσαν τέρψιν καὶ πόνον, ἡ δὲ ψυχὴ καὶ διὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὰ παρὸν καὶ τὸ μέλλον. Ἡ σωματικὴ ἡδονὴ δὲν διαρκεῖ ὡς τοιαύτη μόνον ἢ ἀνάμνησις αὐτῆς περιλείπεται. Ὅθεν ἡ ψυχικὴ ἡδονὴ, τ.ἔ. ἡ ἀνάμνησις τῆς σωματικῆς ἡδονῆς, οὔσα ἐλευθέρως τῶν εἰς τὴν σωματικὴν τέρψιν παρεπομένων ἀλγηδόνων, εἶναι ὑψηλοτέρα τῆς σωματικῆς ἡδονῆς.

Ἄλλ' ὡς εἶναι ἡμῖν ἐφικτὸν τὸ ἄκρον ἀγαθόν; Καίτοι οὐδεμίαν ἡδονὴν εἶναι οἰκείαν φύσει κακῇ, οὐχὶ πᾶσαν ἡδονὴν αἰρούμεθα, διότι πολλαὶ μὲν ἡδοναὶ παρακολουθοῦνται ὑπὸ μεγάλων ἀλγηδόνων, πολλαὶ δὲ ἀλγηδόνες ὑπὸ μεγάλων ἡδονῶν. Ὀφείλομεν δὲ νὰ ποιῶμεθα χρῆσιν τῆς κρίσεως ἡμῶν, νὰ ἔχωμεν φρόνησιν, ὅπως ὀδηγώμεθα ἐν τῇ αἰρέσει τῆς ἡδονῆς καὶ τῇ φυγῇ τῆς λύπης: «Ὅταν οὖν λέγωμεν ἡδονὴν τέλος ὑπάρχειν, οὐ τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονὰς καὶ τὰς τῶν ἐν ἀπολαύσει κειμένας λέγομεν, ὡς τινες ἀγνοοῦντες καὶ οὐχ ἔμολογοῦντες ἢ κακῶς ἐνδεχόμενοι νομίζουσι, ἀλλὰ τὸ μῆτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα μῆτε ταράττεσθαι κατὰ ψυχὴν συνείροντες. Οὐ γὰρ πρότοι καὶ κῶμοι, οὐδ'

1) 341—270 π.Χ. Διογένης Λαέρτιος, X. Κικέρων, de fin. I. Λουκρήτιος, De rerum natura. Σέξτος Ἐμπειρικός, Πρὸς λογικοὺς XI. Ritter—Preller, σελ. 373 κέ.

πολαύσεις παίδων καὶ γυναικῶν, οὐδ' ἰχθύων καὶ τῶν ἄλλων, σα φέρει πολυτελής τράπεζα, τὸν ἡδὺν γεννᾷ βίον, ἀλλὰ νήφων λογισμὸς καὶ τὰς αἰτίας ἐξερευνῶν πάσης αἰρέσεως καὶ φυγῆς, καὶ τὰς δόξας ἐξελαύνων, ἀφ' ὧν πλείστος τὰς ψυχὰς καταλαμβάνει θόρυβος». «Ὁ σοφὸς, ὁ φρόνιμος ἀνὴρ νοεῖ τὰς τῶν πραγμάτων αἰτίας, ὥστε θὰ εἶναι ἀπηλλαγμένος προλήψεως, δεισιδαιμονίας, φόβου τοῦ θανάτου, παντὸς ἐν γένει καθιστῶντός τινα δυστοχῆ καὶ κωλύοντος τὴν κτήσιν τῆς ψυχικῆς γαλήνης».

Ἰνὰ λοιπὸν εἶναι τις μακάριος, ὀφείλει νὰ εἶναι φρόνιμος, χρηστὸς καὶ δίκαιος. «Οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως, οὐδὲ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως ἄνευ τοῦ ἡδέως. Συμπεφύκασι γὰρ αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως καὶ τὸ ζῆν ἡδέως τούτων ἔστιν ἀχώριστον»¹⁾).

Βλέπομεν πῶς ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ ἡ περὶ ἡδονῆς παχυλὴ δόξα ἀναπτυσσομένη προσλαμβάνει κατ' ὀλίγον λεπτοτέραν μορφήν. Κατ' ἀρχὰς μὲν τέλος τίθησι τὴν ἐνεργητικὴν ἡδονήν, θετικὴν τινὰ ἡδονήν, εἶτα δὲ κατὰ μικρὸν κολάζει τὸν τόνον αὐτῆς, ἕως οὗ παρ' Ἡγησίᾳ καὶ Ἐπικούρῳ γίνεται ἀπονία, ἀλυπία, ἀταραξία, ψυχικὴ γαλήνη. Πρὸς τούτοις πρῶτον μὲν ἐπιζητεῖται ἡ πρόσκαιρος καὶ παραυτίκα ἡδονή, εἶτα δὲ ἡ διαρκῆς καὶ διὰ βίου ἡδονὴ θεωρεῖται ὡς τὸ μέγιστον ἀγαθόν. Τοῦ χρόνου δὲ προϊόντος ἀπαιτεῖται πρόνοια ἢ φρόνησις ὡς ἀναγκαῖον μέσον πρὸς ἐφίξιν τοῦ τέλους.

5. **Δημόκριτος.** — Ἀλλὰ πᾶσαι αὗται αἱ ἔννοιαι πολλῶ ἤδη πρότερον τῶν Κυρηναϊκῶν προσηνέχθησαν εἰς φῶς ὑπὸ τοῦ ὀλισσικοῦ φιλοσόφου Δημοκρίτου τοῦ Ἀβδηρίτου²⁾). Καίτοι δ' αὗτος εἶναι ὁ πρῶτος συνακόλουθος ἡδονικὸς τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὁ τοῦ Ἐπικούρου πνευματικὸς πατήρ, ἔταξα αὐτὸν τελευταῖον ἐν τῷ περὶ τῆς παρ' ἀρχαίαις ἡδονικῆς θεωρίας λόγῳ, διότι τὰ διδάγματα αὐτοῦ φαίνονται μοι ὠριμώτερα παρὰ τὰ τῶν διαδόχων.

Κατὰ τὸν Δημόκριτον τέλος τοῦ βίου εἶναι ἡ ἡδονὴ ἢ εὐδαι-

1) Πρὸς Διγ. Λαέρτιον X, 132.

2) 460—370 π. X. Πρὸς Münz, Vorsokrat. Ethik.

μονία (εὐεστώ, εὐθυμία, ἀθανμαστία, ἀθαμβία, ἀταραξία, ἁρμονία, ξυμμετρία, εὐδαιμονία)· λέγων δὲ τοῦτο ἐννοεῖ ἐσωτερικὴν εὐαρέστησιν, ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν, ἀφοβίαν¹⁾ (ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος). Τὸ συναίσθημα τοῦτο δὲν ἤρτηται ἀπ' ἐξωθεν ἀγαθῶν, ὑγείας ἢ κατ' αἰσθησιν ἡδονῶν. Πρὸς κτήσιν δὲ τούτου ἀνάγκη ὁ ἄνθρωπος νὰ ποιῆται χρῆσιν τοῦ λόγου αὐτοῦ. Ἐν δὲ ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ ὀφείλει νὰ μετριάσῃ, διότι ὅσῳ ἔλαττον ἐπιθυμῇ, τόσῳ ἔλαττον δύναται νὰ παταῖται. Πρέπει προσέτι νὰ διαστῆλλῃ ἀλλήλων ἐπιμελῶς τὰ ποικίλα εἶδη τῆς ἡδονῆς καὶ νὰ ἐκλέγῃται τὰ διασώζοντα καὶ προάγοντα τῆς ψυχῆς τὴν ὕγιάν κατὰστασιν. Ὀφείλει νὰ εἶναι ἐγκρατής, διότι ἡ ὑπερβολὴ τιμωρεῖ αὐτὴν ἑαυτήν. Αἱ δὲ πάλιν κατ' αἰσθησιν ἡδοναὶ εἶναι βραχεῖαι καὶ προσδέονται ἐπαναλήψεως, δι' ἧς ταράσσεται τῆς ψυχῆς ἡ γαλήνη²⁾. Ὀφείλομεν νὰ διώκωμεν τὰς ἀπὸ τῆς διανοήσεως καὶ τῆς θεωρίας τῶν καλῶν ἔργων τέρψεις. Τῷ ὄντι δ' ἡ καλλίστη ὁδὸς πρὸς ἔφικεῖν τοῦ τέλους εἶναι ἡ χρῆσις καὶ ἄσκησις τῶν νοητικῶν δυνάμεων.

Αἱ ἄλλαι πᾶσαι ἀρεταὶ εἶναι λόγου ἄξια, καθ' ὅσον πραγματοῦσι τὸ μέγιστον ἀγαθόν, τὴν ἡδονήν. Δικαιοσύνη καὶ ἀγάπη εἶναι τὰ κύρια πρὸς τοῦτο μέσα. Φθόνος δέ, ζηλοτυπία καὶ ἔχθρα γεννῶσι διχόνοιάν, ἧτις πάντας βλάπτει. Ὀφείλομεν νὰ εἴμεθα ἐνάρετοι, διότι μόνον διὰ τῆς ἀρετῆς εὐδαιμονοῦμεν³⁾. Ἄλλ' ὀφείλομεν νὰ πράττωμεν τὸ δίκαιον οὐχὶ ἐκ φόβου τιμωρίας, διότι βία ἐπιβεβλημένη ἀρετῇ εὐχερῶς ἀποβαίνει ἀπόκρυφος κακία. Δὲν ἀρκεῖ νὰ πεχώμεθα τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ μηδὲ νὰ ἐπιθυμῶμεν αὐτοῦ ὀφείλομεν. Δυνάμεθα δὲ νὰ συντελῶμεν εἰς τὸν σκοπὸν τῆς ἀρετῆς καὶ νὰ εὐδαιμονῶμεν, ἐὰν ποιῶμεν τὸ δίκαιον μόνον ἐκ πεποιθήσεως καὶ βουλόμενοι⁴⁾. Ἡ μὲν λοιπὸν εὐδαιμονία εἶναι τὸ τέλος, ἡ δὲ ἀρετὴ μέσον πρὸς ἐπίτευξιν αὐτοῦ.

1) Ἀποσπ. 1, 2, 5, 7.

2) Ἀποσπ. 47, 50.

3) Ἀποσπ. 45, 20, 21, 26, 50.

4) Αὐτ. 117: «μὴ διὰ φόβον, ἀλλὰ διὰ τὸ θεῖον χρεῶν ἀπέχεσθαι ἀμαρτημάτων».